

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GENİŞLEME YORGUNLUĞU ŐÜRECİNDE AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Gönül OĞUZ*

EUROPEAN UNION-TURKEY RELATIONS WITHIN THE CONTEXT OF ENLARGEMENT FATIGUE

Öz

II. Dünya savaşının kalıntıları üzerine kurulan Avrupa Birliği'nin (AB) "derinleşme ve genişleme" sürecinde hızlı adımlar atarak bugün geldiği nokta göz kamaŐtırıcıdır. Böyle bir devasa projenin oluŐum süreci içinde yer almak, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin olduğu kadar Türkiye'nin de arzusu olmuştur. Bu nedenle, dün olduğu gibi bugün de, Türk ulusunun AB'ye girme isteği çağdaŐlıĐı temsil ettiği düşünölen Batı toplumundaki uygarlığa eriŐmeyi amaçlamaktadır. Ancak AB kendi derinleşme ve genişleme süreciyle uğraŐırken Türkiye'nin AB ile nasıl bütünleŐeceĐi sorusunu akla getirmektedir. Zaten AB'de mevcut tartışmalar doğrudan genişleme yorgunluğu Batı ile yakından ilgili olup, Türkiye üyelikleri konusunda umutlarını kırmaktadır. Bu çalışmada, öncelikle Türkiye-AB ilişkileri kısaca incelenecek daha sonra kapsamlı bir şekilde AB'nin genişleme süreci ele alınacak ve gelecek genişlemesi ihtimalleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Entegrasyon, Genişleme Yorgunluğu

Abstract

The European Union, which established on the remnants of II. World War, has made a remarkable progress within the context of 'deepening and widening process'. It is not only the Central and Eastern European countries desired to become part of such a gigantic institution, but Turkey. Therefore, not past in the past but today Turkey aims to integrate with the EU in order to catch up with the Western civilization, which said to be symbolized modernity. However, it is a question mark how Turkey will be integrated into the EU that is deeply preoccupied with the deepening and widening process. Whatsoever, the current debates are directly focused on the enlargement fatigue, which fades away Turkey's hopes about the membership. The aim of this study is to examine the enlargement policy, with an emphasis placed on the future enlargement prospects following the analysis of Turkey-EU relations in historical context.

Key words: European Union, Integration, Enlargement Fatigue

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
g.oguz@reading.ac.uk

1. Giriş

AB ile ilgili gelişmeler Türkiye'yi gittikçe yakından ilgilendirmektedir. Bunun yadsınmaz kanıtları; Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasında imzalanan ortaklık antlaşması (1963), AB'nin yeni genişleme politikası çerçevesinde diğer aday ülkelerle birlikte Türkiye eşit statü verilerek dâhil edilmesi (1999) ile bu kararı izleyen Katılım Müzakere Çerçeve Belgesi'nin Türkiye ile AB arasında üyelik müzakereleri başlatmasıdır (2005). Böylece Türkiye'nin tam üyeliğe geçiş aşamasında bir üye olma statüsü verilmesiyle, AB müktesebatını aynen benimsemesi istenmiştir. Bu bakımdan, Türkiye'nin yapısal reform sürecinin ne şekilde gerçekleştireceği merak konusudur. Bütün bu gerçekler, Türkiye-AB ilişkilerinin derinliğine incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Türkiye'nin AB'ye yönelik ilişkileri uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen istenilen çizgiye maalesef ulaşamamıştır. Bu bağlamda, 2004-2007 yıllarında 10'u Orta Avrupa olmak üzere Doğu Avrupa ülkeleri, Güney Kıbrıs ve Malta'yı da içine alarak üye sayısını 27'ye yükselmiştir. AB'nin gelecekte Türkiye ile ilişkilerinde nasıl bir süreç yaşanacağı hala belirsizliğini korumaktadır. Üyelik müzakereleri AB Konseyi'nin kararıyla başlatılmıştır. Ancak Türkiye'nin önüne yeni kriterlerin konulacağına dair kaygılar devam etmektedir. Bu çalışma, Türkiye ile AB arasındaki tarihsel süreçleri ve genişlemenin yarattığı etkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Öncelikle Türkiye-AB ilişkilerinin gelişimi çerçevesinde Türklerin Avrupa'ya yönelişi ve bunun doğal bir sonucu olarak Türkiye'nin ortaklık başvurusu, Lüksemburg Zirvesi doğrultusunda kritik bir döneme giren Türkiye-AB ilişkileri devamında Helsinki Zirvesi ile Türkiye'ye aday statüsü verilmesi neticesinde yaşanan olumlu gelişmeler ve AB'nin yeni genişleme politikası gibi konular ele alınacaktır. İkinci bölümde 2000'li yıllarda genişleme sorunuyla karşı karşıya olan AB'nin Türkiye'nin üyeliği kapsamında yeni üyeleri hazmedebilirliği üzerinde durulacaktır.

2. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkisinin Tarihsel Serüveni

2.1 Tarihte Türklerin Avrupa'ya Yönelişi

Tarihte Türklerin Avrupa'ya yönelişi Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ile gerileme ve çöküş dönemleri arasında, kalın çizgilerle ayrılacak kadar büyük farklar gösterir (Manisalı, 2001:13). Osmanlı İmparatorluğu 1699'dan sonra bilhassa Rusya'nın tehdidi ve baskısı

altına girmeye başlamıştır. Bunun neticesi olarak da, 18.yüzyıl içinde birkaç defa bu devletle savaşmak zorunda kalmıştır. 19.yüzyıla gelindiğinde, bir yandan Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme geçirmiş, bir yandan da Osmanlı Devleti'nin kendisi zayıflamıştır. İşte bu durum karşısında Osmanlı Devleti dışardan kendisine yönelen tehdit ve tehlikelere karşı, yanına bir büyük devleti almak sureti ile bir denge meydana getirerek varlığını korumaya, dağılma ve yıkılmasını önlemeye çalışmıştır. Denge politikası başlıca Almanya ve İngiltere'ye dayanmıştır (Armaoğlu, 1983:43).

Türk toplumunda geçen yüzyılda Tanzimat ile başlayan Batı'ya açılma ve Batılılaşma Atatürk'ün çizdiği çerçeve içinde yeni Cumhuriyetin de kabul ettiği ilkelerden biri olmuştur. Büyük Önder, Türkiye'nin çağdaş bir toplum yapısına kavuşması ve ileri uygarlık düzeyine ulaşmasında, bütün askerlik hayatı boyunca savaştığı Batı'lı ölkelerin yaratmış olduğu uygarlığın dışında kalmasını hiçbir zaman arzu etmemiştir (Karluk, 2003, s, 529). Bu bağlamda, Lozan Antlaşmasından sonra yeni devlet, Atatürk önderliğinde batılılaşma yolunda önemli ilerlemeler sağlamıştır. Anadolu Türkleri Osmanlı döneminden sonra 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzaladıkları barış antlaşmasıyla farklı bir unsur olarak teşekköl etmişlerdir. Lozan Antlaşması, yeni Türkiye'nin bağımsızlığının temel bir belgesi niteliğindedir. Yeni bir dönem başlatan anlaşmanın esası, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal varlığının Avrupa devletleri tarafından tanınmış olmasıdır. Bu ilerlemeler batılılaşma yönünde yapılan devrimlerle gerçeleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devleti özellikle hukuk alanında; örneğin anayasa ya da medeni kanunla batılı bir yapının temellerini atmıştır. 1946 yılında, Türkiye'nin siyasi hayatında önemli bir değişim de çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte Batılı tarzda çoğulcu demokrasinin uygulanmaya başlanmasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde Türk toplumunun yaşadığı en önemli çelişki Batı'lı olma ya da Doğu'lu kalma çelişkisidir. Ancak şamiloğlu'na göre, Türkiye Cumhuriyeti Batı'lı güçlere karşı verilen Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulmuş olmasına rağmen, Batı'ya sırtını dönmemiş, tam aksine Batı'lılaşmayı modernleşmenin, ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişmenin bir gereği olarak görmüştür. Ancak Türkiye'nin Batı'ya yönelimi hiçbir zaman kopya etmek şeklinde olmamıştır. Çağdaşlıkta Batı ekonomik ve teknolojik üstünlüğü 16. ve 17. yüzyıldan itibaren ele geçirdiği için öne geçmiştir. O sebeple Batı'ya yönelmek gerekli olmuştur (şamiloğlu, 2012:1). Buna rağmen, özellikle Batı'lı bir yapılanmaya giden devlet ile geleneksel bir yaşamda ısrar eden toplum arasında ortaya çıkmıştır. Türkiye Batı'lılaşırken izlediği temas ve denge

politikasını II. Dünya Savaşı'nda da sürdürmüştür. Savaş sonrası stratejik önemi dolayısıyla bilinçli olarak, arka planda kalan Türkiye, Savaş sonrası Stalin yönetimin Türkiye'den toprak talebinde bulunması üzerine Avrupa devletlerinin güvenlik şemsiyesi altına girmek zorunda kaldı. Böylece, iki kutuplu dünyada, Batı Bloku'nda yer alan Türkiye, o dönem için savunma amacıyla da olsa Avrupa'yı tercih etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan itibaren her zaman Batı'nın ve dolayısıyla Avrupa'nın ekonomik ve siyasal politikalarını benimsemiş, çoğunlukla dış politika tercihlerini Batı içerisinde oluşturulan örgütlerine katılma yönünde kullanmıştır (Paksoy, 2003:99). Bu görünüm içindeki Türkiye 1950'li yıllar boyunca Batı Avrupa'da kurulan siyasal, ekonomik ve kültürel örgütler içinde yer alarak Batı ile olan ilişkilerini geliştirmiştir. Bu yıllarda henüz kurulmaya başlayan Avrupa merkezli uluslararası örgütlere (Avrupa Konseyi, NATO vb.) üyelik teşebbüsleriyle somut bir içerik kazanmıştır (Laçiner, 2005:27). İşte burada, Türkiye'nin Batı Avrupa kurumlarına ilgi duymasıyla Avrupa Birliği (AB) serüveni başlamıştır.

Böylece ilişkilerin özünü ve ağırlığını meydana getiren unsur, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin "Avrupa evininin bir ferdi" olma özlemi içinde olmasıdır. AB'ye katılımının gerçekleşmesi ile Türkiye, uluslararası (supranational) yetkiyle donatılmış olan bir örgüte tam üye olacaktır. Böylece Topluluğun kurucu antlaşmaları ile AB organlarının aldıkları kararlar, diğer üye ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de doğrudan uygulanacak ve Topluluk hukuku ile ulusal hukuk çatıştığı zaman Topluluk hukukunun üstünlüğü kabul edilecektir. Diğer bir deyişle Türkiye, 'Topluluk müktesebatını' (*acquis communautaire*) oluşturan Konsey kararlarını, tüzükleri, diğer ülkeler ile yapılan anlaşmaları, aynen kabul edecektir (Karluk, 2003:647).

2.2 Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Ortaklık Başvurusu

AET ortaklık başvurusunu 3 Temmuz 1959'da yapmış; 12 Eylül 1963 tarihinde iki taraf arasında bir ortaklık kuran Ankara Antlaşması imzalanmış ve anlaşma 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girmiştir. Ankara Antlaşması'nın genel amaçları arasında; Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak, taraflar arasında ekonomik birleşmeyi, işgücünün serbest dolaşımını ve sosyal politikaların uyumlaştırılmasını sağlamak vardır. Anlaşmanın siyasal amaçları ise, Türkiye'nin Avrupalı statüsünü ortaya koymak ve Avrupa ile ilişkiler bakımından Yunanistan ile dengeleri

korumaktı. AET, Soğuk savaş ortamının bölünmüş Avrupa'sında hem Türkiye'nin hem de Yunanistan'ın önemli stratejik değerleri olduğunu düşünmekteydi.¹

Esas olarak, Ankara Anlaşması Gümrük Birliği'ne ve tam üyeliğe giden, Hazırlık dönemi, Geçiş dönemi, Son dönemi olmak üzere, 3 dönemden oluşmaktaydı. 5 yıllık Hazırlık döneminde, Türkiye ekonomisini topluluk koşullarına hazırlamak için, Topluluk Türkiye'ye 175.000 dolarlık kredi vermiş ve bazı tarım ürünleri ihracatında ticari kolaylıklar sağlamıştır. Son dönem, Gümrük Birliği'dir. Ancak bu dönem Türkiye hazır olduğu zaman başlayacaktı.

Ortaklık Antlaşması'nın hukuki belgelerinden ikincisini teşkil eden Katma Protokol'ün 23 Kasım 1970'de imzalanıp, 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmesiyle geçiş dönemi başlatılmıştır. Katma Protokol, Türkiye'nin Avrupa Topluluk (AT) pazarı ile bütünleşmesini amaçlıyordu ve bu bağlamda; 1 Aralık 1986 tarihinden itibaren Topluluk içerisinde, Türk işgücünün dolaşımının gerçekleştirilmesi ve 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren de, Türkiye ile Topluluk arasında Gümrük Birliği oluşturulması gibi uygulamaları öngörmekteydi. Amaç ise, Topluluğun bazı sanayi ürünlerinin gümrüklerini 22 yılda sıfırlamasıydı. Topluluk, Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesinden sonra, bazı petrol ve tekstil ürünleri dışında, Türkiye'nin bazı sanayi ürünleri ithalatındaki tüm gümrük vergilerini sıfırlamıştır. Katma Protokol'de yer alan Gümrük Birliği ve özellikle işgücünün serbest dolaşımı gibi maddeler kısa süreli de olsa, Türkiye'nin geleceğe daha iyimser bakması imkânı sunmuştur. Ne yazık ki, 1986 yılından sonra kademeli olarak işgücünün serbest dolaşımı gerçekleşmemiştir.

Bu arada belirtilmesi gereken husus ise, AT-Türkiye ilişkileri 1970'li yıllarda durma noktasına gelmiştir. Dura ve Atik'e göre (2007), kriz yılları olarak bilinen 1970'li yıllar, dünya ekonomisinin petrol krizi içine düştüğü bunalımlı yıllarda, Türk ekonomisini yeniden üretmez duruma düşürmüş Türkiye'nin gerekli önlemleri zamanında alamayışı ülkede, yüksek enflasyona, büyük dış ödemeler açığına sebebiyet vermiş, buna paralel olarak siyasal sistem istikrarsız hale gelmiştir. Dış etmenler AT kaynaklı olup, ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. 1972'de AT üye devlet sayısının altıdan dokuza çıkması ve 1974 Kıbrıs Krizi gibi dış etmenler, Türkiye'nin Toplulukla ilişkilerinin kötüleşmesine katkıda

¹Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, Tarih Topluluğu,
<http://www.tarihtoplulugu.com/forums/gundem/22265-turkiye-avrupa-birligi-iliskileri.html>

bulunmuştur. Özetle, Eylül 1978’de AT Türkiye ile ilişkilerini tek taraflı olarak durdurdu.

Bu gelişmelere paralel olarak, ülkede cereyan eden çeşitli radikal siyasi gruplarının şiddet ve terör olaylarının toplumda güvensizlik yaratması sonucunda, 12 Eylül 1980’de Türk Silahlı kuvvetleri devlet yönetimine el koymuştur. Haziran 1980’de, Türkiye-AT arasında ilişkileri canlandırmaya yönelik Avrupa Konseyi’nde bazı kararlar alınmıştır. Bu dönemde, kayda değer bir canlanma sağlandıysa da 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin yarattığı çalkantılı ortam, insan hakları ihlalleri ve demokratik sistemin yeterince çalışmadığı gerekçeleriyle, AT ile ilişkiler yeniden durdurulmuştur. 1980’lerin sonlarına doğru, Türkiye’de “depolitizasyon süreci” ve AT ile ilişkilerin gerginleşmesi gibi olumsuz gelişmeler yaratmaya devam etmiştir. Bu nedenlerden dolayı, Ortaklık Anlaşması, 1980’li yılların ortalarına kadar statik bir şekilde devam etmiştir (Dura ve Atik, 2003:218).

2.3 Türkiye’nin Avrupa Topluluğu’na Tam Üyelik Başvurusu

Türkiye-AT arasındaki buzların 1983 sonrası erimeye başlamasıyla, Türkiye 14 Nisan 1987’de Roma Anlaşması’nın 237’inci maddesine göre, AT’na tam üyelik başvurusu yapmıştır. Bu sorunun 20. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan, Türkiye’yi Batılı bir ülke olarak kurmak amacına dayanan, AT üyeliği başvurusuyla Türkiye’deki elitlerin tutumlarını yansıtan klasik bir yanıtı vardır (Bache ve George, 2006:554). Dura ve Atik’in ifade ettiği gibi, Avrupa’nın temel değerlerinden biri olan serbest piyasa ekonomisine geçmekle, Türk ekonomisinin yeniden yapılanması ve bu dönemde izlenen ekonomik politikası bunda etkili olmuştur. Siyasal açıdan ise, Türkiye’nin demokratikleşme ve insan hakları konularında demokrasiye geçişle, önemli adımlar atmış olması, konuya ışık tutucu mahiyettedir. Genel olarak, Türkiye’de 1980 sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler, özellikle terörün durması, buna karşın ülkedeki baskı rejimi, toplumun demokrasi umudunu Türkiye’nin AT ile bütünleşmesine bağlamıştır.

Türkiye’nin AT üyeliği, Türkiye’nin Yunanistan ile olan sorunları konusundaki tezlerini Yunanistan ile aynı statüde, eşit düzeyde anlatabilmesini sağlayacak ve taraflar arasındaki sorunların çözümünü kolaylaştıracaktı. Türkiye’nin AT içinde yer alması, yalnız Yunanistan’la ilgili sorunlarında değil, tüm dış ilişkilerinde ona yeni bir güç kazandırmış olacaktı (Tekeli ve İlkin, 2000:102).

Fakat bu dönemde genişlemeden çok, derinleşme çabaları ön planda tutan AT'nin Türkiye'nin başvurusunu değerlendirmesi uzun zaman almıştır. 8 Aralık 1989'da, Avrupa Komisyonu, Görüş Raporunda, Türkiye'nin Topluluğa katılmadan önce ekonomik ve sosyal alanda gelişmesinin gerektiğini ve Avrupa Tek Senedi'nin hedeflerini gerçekleştirilmeden 1993'den önce, hiçbir ülkeyle tam üyelik görüşmelerine başlamamasının gerektiğini belirtmiştir. Aslında, yüksek nüfus artışı, işsizlik, sosyal güvenlik farkı, yüksek enflasyon, tarım sektörünün ekonomideki yüksek payı, Türkiye'nin AT ile arasındaki göz ardı edilemeyecek farklardı. Bu farklar, "Tek Avrupa projesine" ters bir tepki yapabiliirdi. Ayrıca Komisyon, demokrasi ve insan haklarının iyileştirilmesi, Kıbrıs sorunu ve Yunanistan ile devam eden ihtilaflara makul bir çözüm bulunmasına dikkat çekiyordu. Bunun yanı sıra Türkiye'nin, birlik ile yaptığı 1963 Ankara Antlaşması gereği, tam üye olma ehliyetine sahip olduğu açıkça vurgulanmaktadır; fakat mevcut koşulların Türkiye'nin tam üyeliği için uygun olmadığı ifade edilmektedir (Tunç 2006:2). Komisyon Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu değerlendirdiğinde takındığı bu tutum, Türk hükümetini memnun edici bir nitelikte olmasa da, AT Türkiye'ye kapılarını kapamadığını göstermiştir. Bu da, Türkiye'nin Topluluk entegrasyonuna katılmasını hızlandırmak için çabalarını sürdüreceğini gösteriyordu.

Ayrıca Gümrük Birliği çerçevesinde 1992 ve 1994 yılları arasında yapılan Ortaklık Konseyi toplantılarında, siyasi diyalog yanında tekstil politikaları, fikri haklar ve anti-damping konuları üzerinde duruldu. Mart 1995'de Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği protokolü imzalandı. Anlaşmanın öngördüğü kararların uygulanması için bir yıllık süre uygun görüldü ve böylece Katma Protokol'de öngörülen 22 yıllık Geçiş döneminin sona ermesiyle son döneme girildi. 1 Ocak 1996 Gümrük Birliği'nin fiilen başlatılmasıyla, Türkiye-AB arasında, ortak gümrük tarifesi, ortak politikalarına uyum sağlanması, gümrük vergileri ve kotaların kaldırılması, her alanda mali işbirliğinin geliştirilmesi öngörülmüştür. Belirtilmesi gereken önemli bir husus ise, Türkiye'nin AB üyesi olmadan Birlik ile gümrük birliği anlaşması imzalaması ve bunun sonucundaki uygulamaların Türkiye'nin aleyhine olduğu bir temel gerçektir. Özellikle, Gümrük Birliği ile Türkiye, AB'den gelen sanayi ürünlerine uyguladığı tüm gümrük vergileri ve eş etkili tedbirleri ortadan kaldırmış, uygulamakta olduğu miktar kısıtlamalarına da son vermiştir (Uyan, 2006:7).

2.4 Gündem 2000

16 Temmuz 1997’de, AB komisyonu, AB’nin 21’inci yüzyılında güçlenme ve gelişme perspektifleri ile ilgili *Gündem 2000* adı altında bir strateji raporu hazırlamıştır. Raporda, AB’nin gelecekte genişleme sürecine ve Kopenhag Kriterlerine en fazla uyum gösterebilme yeteneğine sahip, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin yanı sıra, Malta ve Güney Kıbrıs’ın iki dalga şekilde, 2000’li yıllarda AB’ye üye olmaları öngörülmüştür. *Gündem 2000* raporunda Türkiye’nin tam üyeliği önerilmemiş, ancak AB’nin Türkiye ile ilişkilerini Gümrük Birliği çerçevesinde tatminkâr bir şekilde yürütmesi uygun görülmüştür. Raporda, ayrıca Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi, siyasi konularda, insan hakları, Güneydoğu sorunu vb. ilerleme kaydedilmesine ilişkilendirilmiştir.

AB geleceğin Avrupa’sını 1997 Lüksemburg Zirvesi’nde belirliyordu. Zirvenin sonuç bildirisinde, *Gündem 2000* raporundaki öneriler aynen kabul edilmiştir. Genişleme esaslarının belirlendiği 1993 Kopenhag Kriterlerine göre, toplam 12 ülke genişleme sürecine dâhil edildi. Zirvede, Avrupa Komisyonu’nun her aday ülke için, bu ülkelerin üyelik yolunda ilerlemelerini gösteren bir ilerleme raporu hazırlanmasına karar verildi. Lüksemburg Zirvesi’nde bir taraftan, Türkiye’nin yalnızca üyeliğe ehil olduğu tescil edilerek resmen aday statüsü verilmezken, diğer taraftan, Türk-Yunan ilişkileri ve Güneydoğu ile ilgili olarak bilinen, siyasi talepler tekrarlandı. Bu nedenle, Lüksemburg Zirvesi’nin sonuç bildirisinde yer alan ifadeler, Türk Hükümeti tarafından ayrımcı ve dışlayıcı muamele olarak değerlendirilmiş ve Türkiye Avrupa Konferansı’na katılmamakla tepkisini göstermiştir. Daha sonra yapılan Cardiff, Viyana ve Köln Zirveleri’nde bazı olumlu adımlar atılmışsa da, net bir adaylık kararı çıkmadığı için Türkiye’yi bu olumlu gelişmeler tatmin etmemiştir.

Lüksemburg Zirvesi’nin doğal bir sonucu olarak, Türkiye-AB ilişkileri kritik bir döneme girmiştir. İlişkilere ivme kazandırmak için başlatılan girişimler çerçevesinde Avrupa Komisyonu, ilgili Zirve’de alınan kararlara yönelik, AB’ye *Ön-Katılım Programı* özelliği içeren öneri paketini hazırladı. 3 Mart 1998’de Türkiye, “Türkiye için bir Avrupa stratejisi” adı verilen bir metni kabul etti. Bu stratejide, Türkiye ile Gümrük Birliği çerçevesinde ilişkiler kapsamının genişletilmesi ve Ankara Anlaşması’ndan kaynaklanan olanakların tam olarak değerlendirilmesi önerileri gündeme getirildi. Diğerlerinden farklı olarak, bu paketin en önemli özelliği, Türkiye-AB ilişkilerine yönelik hiç bir önkoşul içermemesiydi. Bu durum ise, Türk hükümetini hoşnut etmişti.

Çünkü Zirve Türkiye'yi her alanda AB üyeliğine hazırlayacak bir Avrupa Stratejisi oluşturulması öngörülmüştür (İstanbul Ticaret Odası, 2006).

Diğer önemli bir gelişme ise, AB'nin lokomotifini olarak anılan, Almanya'da 27 Eylül 1998 seçimlerinde, Sosyal Demokrat Parti lideri, Gerhard Schröder'in galip gelmesi, Türkiye'nin AB ilişkilerinde bir kıvılcım yarattı. 21 Ekim 1998'de Avrupa Komisyonu Türkiye'ye Mali İşbirliği ve Gümrük Birliği çerçevesinde öngörülen, ancak, Yunanistan vetosu nedeniyle bir türlü alınamayan 150 milyon Euro tutarındaki mali yardımın hayata geçirilmesi için yeni bir girişim başlattı. İlk kez, Birliğin 14 üyesiyle birleşerek, Yunanistan'a karşı bir inisiyatif başlatması Türkiye açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirildi. Bu vesileyle, Komisyonu, Yunanistan vetosu nedeniyle engellenen mali desteğin verilebilmesi ve Türkiye için Avrupa Stratejisinin uygulamaya sokulabilmesi amaçlarıyla yeni bir mali işbirliği önerisi sunmuştur (Hürriyet, 2006).

2.5 Helsinki Zirvesi ve Sonrası

Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin AB'ne katılım sürecine ilişkin 1998 ve 1999 İlerleme Raporlarında siyasi yönden eksiklikler olduğunu belirtmesine rağmen, ekonomik açıdan Türkiye'de yaşanan olumlu gelişmelere dikkat çekti. Komisyon, Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'ne uyum yönündeki reformlarını sürdürmesini hoşnutlukla vurguladı. Netice de, Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye aday statüsü verilmiş ve AB'nin "yeni genişleme politikası" çerçevesinde oluşturulan sisteme, diğer aday ülkelerle Türkiye eşit statüde dâhil edilmiştir.

Helsinki Zirvesi daha da olumlu gelişmelere vesile olmuştur. 8 Kasım 2000'de AB Komisyonu Türkiye için bir yol haritası niteliği taşıyan, Katılım Ortaklığı Belgesi'ni hazırladı ve bu belge Aralık 2000'de Nice'de düzenlenen zirve toplantısında Avrupa Konseyi tarafından resmen kabul edildi. Belgenin amacı, diğer aday ülkeler gibi, Türkiye'nin de AB üyeliğine kadar kaydettiği çalışma alanlarını kısa ve orta vadeli önceliklerine göre bir takvim çerçevesinde bir araya getirmektir.

Neticede, Türk hükümeti Katılım Ortaklığı Çerçevesinde ulusal programın hazırlama çabasına girişti. Bu süreçte programın hazırlanmasında anadilde yayın ve kültürel haklar konusunda belirsiz ifadeler kullanılması tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Ancak 19 Mart 2001'de ulusal program AB komisyonuna sunulduğunda ilgili

program bir başarı olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte, Hükümet yeni mevzuatın hazırlanmasına yönelik, yoğun bir süreç başlatmış ve bu bağlamda; gümrükler, malların serbest dolaşımı, fikri mülkiyetin korunması, enerji ve telekomünikasyon alanlarında, Katılım Ortaklığının kısa vadeli önceliklerini kısmen karşılayan önlemler ortaya konmuştur.

Helsinki sonrasında, Türkiye Kopenhag'da 12-13 Aralık 2002 tarihlerinde gerçekleştirilen ve AB'ye üye ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının katıldığı Zirve'ye odaklanmıştır. Zirve'de AB'nin genişlemesi temel konuydu. Buna göre; 1997 Lüksemburg Zirvesi sonrası başlayan süreç neticesinde, 8 Doğu ve Merkezi Avrupa Ülkeleri (Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Polonya, Letonya, Litvanya, Estonya ve Macaristan), Kıbrıs ve Malta olmak üzere, 10 ülkenin üyelik sürecini tamamladıkları görüşünün belirtilmesiyle, 1 Mayıs 2004 tarihinde bu ülkelerin AB'ye katılımı kararı alınmıştır. Zirveye sunulmak üzere Avrupa Komisyonu'nun Ekim 2002 tarihinde hazırlamış olduğu İlerleme Raporuna göre, Bulgaristan ve Romanya'nın bu genişleme sürecini tamamlamadıkları ve üyelik için hazır olmadıkları belirtilerek üyelikleri 2007 tarihine ertelenmiştir.

Genel olarak Kopenhag Kriterleri, Türkiye'nin dış politikadan adalet, enerjiden telekomünikasyona, çevreden rekabet kurallarına, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda büyük bir değişim sürecine girmesini gerektirmekteydi. Türkiye, tam 31 konuda AB'nin 120 bin sayfa tutan mevzuatıyla kendi mevzuatını uyumlaştırmaya çalışmak zorundaydı (Turan, 2000:83). Bu manada, Türkiye'nin AB üyeliğinin gerçekleşmesi yönünde, 1993 Kopenhag Kriterleri ile ilgili reformların tamamlanması ve uygulanmaya konulmasına yönelik çabalar ivme kazanmıştır. Gerçekte, AB'nin 1993 Kopenhag zirvesinde, Orta ve Doğu Avrupa'ya içine alan genişleme sürecine yönelik kararlılığını Türkiye için de sürdürmesi beklenmekteydi. Özüne bakıldığında, zirvenin sonuç bildirisinde, söz konusu kriterlerin yerine getirildiğine karar verilirse, Türkiye ile müzakerelerin başlatılacağı belirtildi. Başka bir ifadeyle, Türkiye giriş müzakerelerine başlayabilmek için Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirmeliydi (Sözen, 2004:7).

Zirve'de Türkiye'yi yakından ilgilendiren iki konu daha dikkati çekmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu konulardan biri, AB'nin genişleme politikasına Kıbrıs'ı dâhil etmesidir. 1990 yılında, Kıbrıs Rum kesiminin AT'na başvurmasıyla Kıbrıs sorunun kritik bir döneme girdiği kesindir. Türkiye için endişe yaratan durum, 'Helsinki Zirvesi'nde Kıbrıs konusunda bir çözüm üretilmezse bile bu Kıbrıs'ın AB'ye üyeliğine engel olmayacağını belirtilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, Kıbrıs'ın üyeliğinin

gerçekleşmesi halinde, Türk Hükümetinin nasıl hareket edeceği merak konusuydu. Diğer ise, NATO olanakları ve gücünün AB'nin Ortak Güvenlik Savunma Kimliği adı altında kurulan Avrupa Ordusu içerisinde kullanılmak istenmesidir. AB'nin karar alma mekanizmalarında yer almadan, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Avrupa güvenliğinde kullanılması, Türkiye ile AB arasında yeni tartışma konusu yaratmıştır.

Bu arada belirtilmesi gereken; Kopenhag Zirvesi'nde sonra Türkiye, kendisinden beklenenleri yerine getirmek için bütün gücüyle çalışmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin AB yolunda gerçekleştirmeyi hedeflediği atılımları içeren Ulusal Program çerçevesinde, siyasi, ekonomik, idari ve adli taahhütlerin önemli bir kısmını yerine getirmiştir. Örneğin, 7'inci Uyum Paketi'nde, Meclis'ten geçmesinin ardından Ekim 2003'te açıklanan İlerleme Raporuna Avrupa Komisyonu tarafından olumlu vurgular yapılmıştır.²

17 Aralık 2000 tarihinde, Avrupa Konseyi, AB müktesebat uyumunun sağlanması ve yapısal reform sürecinin desteklenmesi amacıyla, Türkiye'ye yapılacak yeni yardıma ilişkin, Katılım Belgesine paralel olarak yeni bir yönetmelik kabul etmiştir. İlgili yönetmelik, Avrupa Komisyonun yıllık ortalama 177 milyon Euro'luk katılım öncesi yeni yardım hedefini yinelemiştir. Söz konusu karar katılım öncesi mali yardım hedefini yinelemiştir.³ Bu durum, Türkiye açısından AB'yi cazip hale getirmekle birlikte, tereddütlerin artmasına kısmen de olsa mani olmuştur.

Kopenhag siyasi kriterlerini müzakerelerin başlamasını sağlayacak ölçüde yerine getirdiği varsayımı altında, Türkiye'nin adaylık yolunda ilerlemesiyle 16-17 Aralık 2004 tarihinde Brüksel Zirvesi gerçekleştirildi. Avrupa Konseyi hükümetler toplantısının isteği sonucunda, Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye'nin AB üyeliği müzakereleri için bir çerçeve oluşturuldu. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin AB'ye tam üye olarak katılımını gerçekleştirmeyi hedeflediği 'Katılım Müzakere Çerçeve Belgesi' Avrupa Konseyi tarafından 3 Ekim 2005 tarihinde imzalanmıştır. Böylece, Türkiye ile AB arasında üyelik müzakereleri başladı. Bu belge, Türkiye'nin AB'ye 'aday ülke' olma statüsünden "tam üyeliğe geçiş aşamasında ülke" olma statüsüne geçmesini sağladı. Genel olarak, "Avrupa Mevzuatına Uyum" olarak görülen ve Avrupa Birliği hukuk sistemiyle politikalarına uyumlaşma anlamına gelen müzakere sürecinde, müzakere edilen konu, AB'nin

²Türkiye'nin İlerleme Raporu, Avrupa Komisyonu, 2003.

³Türkiye-AB İlişkileri, Katılım Ortaklığı Belgesi, 26 Mart 2003.

ortaya koyduğu kurallar bütünü değil, aday ülkenin bu sisteme hangi yöntemlerle ve ne kadar süre içinde uyum sağlayacağıydı.⁴

Türkiye-AB ilişkilerinde her iki tarafta geline noktanın memnun olmadığını 2006 ve 2007 yılı içerisinde daha çok belirginleştirmiştir. Komisyon 29 Kasım 2006 tarihinde ülkemizle müzakerelere ilişkin tavsiye kararını açıklamıştır. Bu kararda, ülkemizin Ankara Anlaşmasına ek Protokolü tam olarak uygulamaya koymadığı belirtilerek, Türkiye'nin Katılımı Konusundaki Hükümetlerarası Konferansın Komisyonun Türkiye'nin yükümlülükleri yerine getirdiğini teyit etmesine kadar, Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyetine yönelik kısıtlamalarıyla ilgili politika alanlarını kapsayan fasıllarda müzakereleri açmaması ve Türkiye'nin Ek Protokolle ilgili yükümlülüklerini tam olarak yerine getirdiğini teyit etmeden hiçbir faslın geçici olarak kapatılmaması önerilmektedir.⁵ 29 Kasım 2007'de AB Komisyonu, aldığı tavsiye kararında, Türkiye limanlarını Rumlara açmadığı sürece, hiçbir müzakere başlığının kapatılmamasını kararlaştırdı. Komisyon adına açıklama yapan Rehn, Türkiye yükümlülüklerini yerine getirmediği 8 müzakere başlığının açılmayacağını vurguladı.⁶

AB'nin kurumsal yapılanmasında son halkayı teşkil eden Lizbon Antlaşması 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye-AB ilişkilerine de etkisi olacak bu gelişme neticesinde, AB içinde genişleme tartışmalarının savuna geldikleri kurumsal yeniden yapılanma ihtiyacına da karşılansın olmaktadır.⁷ Bununla birlikte, AB Komisyonu 9 Kasım 2010'da Türkiye İlerleme Raporu'nu da içeren Genişleme Paketi'ni kabul etmiştir. Türkiye-AB ilişkilerinde son durum ve Türkiye'nin AB kriterlerini karşılama düzeyinin değerlendirildiği raporda, yeni anayasa ve Türk dış politikasının yeni yönelimleri de incelenmiştir (Turan, 2010:4).

2005'te tam üyelik müzakerelerinin başlamasına kadar geçen sürede büyük bir 'canlılık ve hızla' süren Türkiye-AB ilişkilerinin bu tarihten sonra hızının kesildiği gözlenilmektedir. Ünlühisarcıklı'ya göre, Müzakerelerin belirsizliklerle başlaması, Kıbrıs sorununun müzakere sürecine yansması, Avrupa'daki siyasi değişimler ve Türkiye'de yaşanan iç çalkantılar müzakere sürecine olumsuz yansmıştır. Bu durumun Türkiye ile yürütülecek müzakerelerin çerçevesini oluşturan çerçe

⁴Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Temel Başlıklar, Hürriyet Ltd, 17 Aralık 2004.

⁵Türkiye-AB İlişkileri, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-iliskileri.tr.mfa>

⁶Türkiye-AB ilişkileri kronolojisi, NTV.

⁷Ibid.

belgesine 'müzakerelerin açık uçlu olduğu' olmasından kaynaklanmaktadır. Dahası AB'nin önemli ülkelerinden gelen imtiyazlı ortaklık' mesajlarının Türkiye'de kafaları daha da karıştırdığı da açıktır (Ünlühisarcıklı, 2010:5).

3. Genişleme Yorgunluğu ve Türkiye

3.1 Türkiye'nin AB Üyeliği

AB'nin 2004 ve 2007'te genişleyerek Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin eklenmesiyle birlikte üye sayısının 27 yükselmesi sonucu ortaya çıkan "genişleme yorgunluğu" Avrupa'da ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü 6 ülke için projelendirilmiş yapı 27 üye ile çalışabilmek için acilen yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.⁸ Bu nedenle, 2007 yılı olarak en son genişleme sonrasında, bugüne kadar AB'nin genişlemeye tekrar bir mola verdiği hatta genişleme politikasının sonunu olduğu sorusu ortaya çıkmıştır. Şimdilik, AB'nin nihai sınırları 35 üye devletler ile hala verimli olarak çalışıp çalışmadığı hususunda gerçek bir fikir birliği yoktur (Devrim and Schulz 2009:10). Bu durumda, sorunun temeli, Türkiye'nin AB'ye üye olup olmayacağıdır. Bununla ilgili ileri sürülen görüşlerden en tutarlı görüneni, Türkiye'nin AB'ye asla üye olamayacağı görüşüdür. Çünkü küreselleşme, Doğu bloğunun çözülmesi gibi nedenlerden dolayı, AB Türkiye'ye artık eskisinden çok farklı gözle bakmaktadır: ona göre Türkiye zaten açık Pazar haline gelmiştir. O doğu pazarlarına bir geçiş köprüsüdür. Yeri de ancak "Avrupa-Akdeniz Ekonomik Alanı" olabilir. Ancak 1999'da Türkiye'nin koşullu da olsa AB'ye aday ülkeler arasına alınması bu tezin aleyhinde bir gelişme olmuştur (Dura ve Atik, 2000:233).

Türkiye'nin AB entegrasyonuna yönelik farklı yorumlar dikkat çekmektedir. AB liderleri, müzakerelerin ortak amacının tam üyelik olduğunu, ancak bunun sonucu önceden kestirilemeyecek *açık-uçlu* bir süreç olacağını vurgulamıştır (Archick, 2008:6). Aday ülkelerin hiçbirinde böyle bir uygulama olmaması Türkiye'de çifte standart olarak algılanmaktadır. İlk bakışta çok doğal görünen bu ifade, AB'nin Türkiye'nin üyeliğini istemediği, bütün bu olanların çok samimi bir yaklaşım olmadığı şeklinde de yorumlanmıştır. AB genişleme komisyonu başkanı, Olli Rehn tarafından "çok katı" diye tanımlanan müzakere çerçevesinin en önemli yönü "açık" olması ki; bu durum sonucun önceden garanti edilmemesi anlamına da geliyordu.

⁸50'sine Giren AB, Bir Başarı Hikâyesi, <http://forum.kanka.net/showthread>

Bazı AB ülkelerinde Müslüman azınlıkların entegrasyonu gittikçe artan endişe yarattığı açıktır. Özellikle, dünya ekonomik krizinin ardından, Batı Balkan ülkelerinde çözülmemiş siyasi meseleler, halkın daha fazla genişlemeye olumsuz tutumlarını artırmaktadır (Bozovic et al 2010:2). Bu durum bir bakıma, 2005'in ilk yarısında Fransa ve Hollanda'da yapılan AB anayasasına ilişkin referandumlardaki "hayır" oyları Türkiye'nin AB girişimi için olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar sonraki araştırma ve anketler genel olarak genişlemenin, özellikle de Türkiye'nin adaylığının toplumların anayasayı reddetmesinin arkasındaki kilit etkenler olduğu iddiasını desteklemese de, ilgili oylar Türkiye'nin Avrupa umutlarına, Avrupa çapında bir kuşku yarattığına dikkat çekiyordu. Bu nedenle, Türkiye kamuoyunda AB'nin uyandırdığı hislerin olumsuza doğru geliştiği gözleniyor denilebilir (Kırmızı, 2006:2). Fransa ve Hollanda'daki referandum sonuçlarının "hayır" çıkmasında Türkiye'nin rolünün çok etkili olduğu kamuoyunda geniş yankı bulmasına rağmen, Fransa'da Birlik içinde Türkiye'yi istemeyenlerin payı ise sadece % 6 iken, Hollanda'da ise "hayır" oylarının %3'ünü oluşturuyor.

Manisalı'nın ifadesiyle (2001), AB'nin Türkiye'yi içine alarak geleceğin Avrupa Birleşik Devletleri'nin Türkiye'yi etkili bir konuma getirmesi, AB'ye ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel olarak çok büyük bir bedel yüklemektedir. Bu nedenle, AB Türkiye'yi içine alamayacak, ancak mevcut tek yanlı düzeni sürdürecektir, Türkiye'yi kendi himayesi altında tutmaya çaba gösterecektir (Manisalı, 2001:83). Yine de, bütün olumsuzlukların ortaya çıkıp çıkmaması genişleme iklimine bağlıdır. Bu iklim, 2007 Lizbon anlaşmasıyla değişmiş görünmesine rağmen, Avrupa liderlerinin ve halklarının, Türkiye algılamalarının aslında değişmediği açıktır. Özellikle, Fransa ve Almanya şimdi Türkiye'nin tam üyeliği ilgili imtiyazlı ortaklığın uygun olacağını gündeme getiriyorlar. Tam üyelikten daha azı, örneğin "imtiyazlı ortaklık", ikinci sınıf bir statü anlamına gelecektir ve kabul edilebilir değildir. Bu varsayım öngörülerine göre, her ne kadar Türkiye'ye aday ülke statüsü verilerek iyimser bir hava yaratılmışsa da, bazı çevreler Türk toplumunun Türkiye-AB ilişkileri konusunda bilinçte olması gerektiği, AB'ye yaklaşması gerektiğini, ama üyeliğinin hiçbir zaman gerçeklemeyeceğini göz önünde bulundurarak, temel ekonomik, hukuksal ve yapısal değerlerinden ödün vermemesi üzerinde durmuştur. Türkiye'nin AB'ye tam üyelik yolunda belirleyeceği stratejinin en önemli unsuru kararlılık olacaktır. Ancak bu kararlılık ve istek, kesinlikle AB'ye koşulsuz teslimiyetçiliğe yol açmamalıdır (Özer, 2008:18).

Gerçekte, AB üyeleri arasında, Türkiye'nin Kıbrıs Rum Kesimi'ni resmen tanınaması konusunda süren tartışmalar, Türkiye'ye AB'ne tam üyelik yerine "imtiyazlı ortaklık" statüsü verilmesi ihtimalini sürekli gündemde tutuyor. Aslında Türkiye-AB üyeliği ihtimali yönünden, bölünmüş ada olan Kıbrıs'ın geleceği temel bir sorundur. Öncelikle, Konseyin Aralık 2004 kararları, her iki tarafın da katılımıyla soruna Ankara'daki 3 Ekim 2005 üyelik görüşmelerinden sonra bir çözüm bulmalarını öngören, Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak bir uzlaşma formülünün uygulanmasını gerektiriyor (Tekeli ve İlkin 2000:875). Ne var ki, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından 2000 yılı sonlarında ortaya atılan Kıbrıs'ı birleştirme planı, iki toplumlu esnek bir federal yapıyı öngörmesi Türkiye-AB ilişkilerini zora sokmuştur. Kıbrıs Rum Kesimi'nin AB'ye üye olmasıyla Kıbrıs sorunu da Türkiye ile AB arasında bir sorun hâline dönüşmüştür (Şamiloğlu, 2009:2). Türkiye'nin üyelik sürecinde etkisi bahsinde, 2005 yılında oylanan Annan Planı'nı Türkiye'nin önüne, uzun süredir beklediği AB'ye üyelik için şart olarak konuldu. AB üyeliği ve Kıbrıs iki ayrı konu olmasına rağmen, Yunanistan ve İngiltere gibi AB üyesi bazı ülkeler tarafından birbirine bağlantılıymış gibi gösterilerek aynı pakette gündeme getirilmesi genişleme yorgunluğu açısından sorun teşkil etmektedir.

Türkiye için AB'ye üyelik aynı zamanda bir onur sorunudur. Kuşkusuz, üyelik, askeri-stratejik bir ortaklıkta saldırgan bir güç olmaktan çok, Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasına katılımını sağlayacaktır. Bu nedenle, Türkiye'nin önemli amaçları ya da büyük hayal kırıklığına uğrama olasılığı, ülkenin Birliğe katılımı için yeterli bir zorunluluk olabilir (Wood ve Quaisser, 2005:148). Burada, Türkiye-AB ilişkisinin geleceğinde, belirleyici olan kamuoyu yadsınamaz. Türkiye'nin, AB üyeliği için, iç destek verilmesi azalma eğilimindedir. Türk kamuoyu, müzakere sürecinden giderek daha çok ümitsizliğe kapıldığı izlenimini vermektedir. Son bir Avrupa barometre araştırması (2008), Türklerin yalnızca % 44'ünün AB üyeliğinin iyi bir süreç olarak düşündüğünü, ortaya koymaktadır ki; bu oran 2005'te % 66'ydı.⁹ ABD'nin Alman Marshall Fonu tarafından gerçekleştirilen bir araştırma da, eğilimin bu olduğu yönündeki bulguyu doğrulamaktadır.

Bu arada belirtmek gerekir ki; son yıllarda Türkiye'de AB'ye katılmak için gerçekten yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Başta Anayasa değişiklikleri olmak üzere birçok reformlar yapılarak sistemin AB'ye

⁹2005'te Fransa ve Hollanda'da Anayasası'nın reddedilmesinin ardından AB hâlâ somut bir çıkış yolu bulamadı.

uyumlu hale getirilmesine çalışılmaktadır. Bu gelişmelere paralel olarak gerek basın, gerek üniversiteler, gerekse sivil toplum örgütleri AB konusunda birçok çalışmalar yapmakta ve bunları kamuoyu ile paylaşmaktadır (Güreşçi, 2006:85). Bütün bu AB'ye uyum hazırlıklarına rağmen, mevcut önyargılardan sıyrılabilmek oldukça zor ve uzun bir süreci işaret etmektedir. Üyelik müzakerelerinin başladığı dönemden itibaren, Türkiye'nin bizzat gerçekleştirdiği insani, sosyal, kültürel ve eğitim konularında faaliyetleri de ilişkileri olumsuz biçimde etkileyeceği açıktır.

Genel olarak, AB'nin Türkiye ile olan ilişkileri Türkiye'deki reform süreçlerinin devam edip etmemesine ve sonuçta AB ülkelerinin Türkiye'yi almak isteyip istemeyeceğine bağlıdır. Türkiye'de belirli bir reform yorgunluğu var, AB ülkelerinde de belirli bir genişleme yorgunluğu (Schulz, 2012:1). Aslında Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin tam üyelik anlaşmasına dönüşebilmesi için her iki tarafın da kendinden beklenen başarıları gerçekleşmesine bağlıdır. Her iki taraf da ne kadar başarı gösterirse, Türkiye'nin entegrasyonu o kadar hızlı olacaktır. Ama AB projesinin oluşma halinde olması ve dünya konjonktüründeki değişimlere göre sürekli olarak yeniden tanımlandığı hatırlanırsa, dünya konjonktüründeki değişimlerin Türkiye'nin jeopolitik önemini artırması da bu sürenin kısalmasına katkıda bulunacaktır denilebilir (Tekeli ve İlkin 2000:875).

3.2 Derinleşme ve Genişleme

AB'nin genişleme süreci büyük ölçüde aday ülkelerin üyelik yükümlülüklerini üstlenme kapasitesinin güçlenmesi ile hızla ilerlemektedir. Bu da dayanıklı reformların yanı sıra inandırıcı ve ikna edici yasal ve kurumsal uyarlamaları gerektirmektedir (Avrupa Komisyonu 2011:3). Ancak, 2009 yılında Lizbon Antlaşması'nın onaylanmasını takiben tüm üye ülkelerin AB için "kurumsal reform yorgunluğu'na ilişkin aynı vizyonu paylaştıkları düşünülemez. Avrupa'nın geleceği konusunda açık bir tartışma eksikliği mevcut olup, bazı üyeler "geçici çözüm" üretebilirler (Matteis, 2010: 6). Bu gerekçe, üye devletlerin sayısı arttıkça üye devlet tercihlerinin çeşitliliğinin artmasının muhtemel olduğu izlenimini vermekte ve dolayısıyla ortak politikalar ve yapısal reformlar için kolektif eylem sürdürmek ve daha genel olarak kamu malları üretmek hususunda anlaşmayı zorlaştırmaktadır (Kelemen *et al*, 2011).

Her bir genişleme dalgasının, AB kurumları, bütçesi, politikaları ve kimliği üzerindeki etkilerin ve AB kurumları ve kamuoyunda yarattığı kaygıların somut bir kanıtı olarak görebiliriz. Aslen, bu kaygılar genelde pek de temelsiz sayılmaz, zira Birlik, her genişleme hamlesiyle yaratıcı tahrip, *creative destruction*, olarak tanımlayabileceğimiz derin dönüşümlere sahne olmuştur (Esen, 2007:1). Ancak, geçmiş genişlemeler, reform ve derinleşme süreçleriyle paralellik göstermektedir. Önceki genişleme dalgalarına bakıldığında, AB Ülkelerinin bütünleşmenin derinleşmesini hedefleyen bir gündem benimsediklerini söyleyebiliriz. 1970’lerde iç ve dış nedenlerle derinleşme ve genişleme arasında paralellik olmamışsa da,¹⁰ 1980’lerde Yunanistan, İspanya ve Portekiz’in katılımı, 1992 tek Pazar programı, buna bağlı kurumsal değişiklik ve yapısal fonların güçlendirilmesi kararlarıyla çakışmıştır. 1990’lara gelindiğinde ise,¹¹ kurumsal reform, katılım müzakereleri, parasal birliğin uygulanması sorunlarına ek olarak, AB Avrupa istikrar ve güvenliğine ilişkin yeni gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır (Kahraman, 2007:352).

Bu sorunun çözülmesi Türkiye’nin geleceğinin biçimlenmesi açısından önem taşımaktadır. Konuya ilişkin olarak, Kasım 2006’da Avrupa Komisyonu genişleme konusunda bir strateji ortaya koymuştur. Strateji, AB’nin genişlemeye devam etmesini, ancak birliğin işlevsel yeteneğini sürekli kılacak zor koşullara uyma, kurumsal reformları tamamlama ve finansal düzenlemeler için “bütünleşme kapasitesini” göz önünde bulundurmasını öğütlemektedir. Strateji aynı zamanda, AB aday üyeler için mevcut yükümlülüklerini yerine getirirken, yeni yükümlülükler altına girme konusunda “çekingen” davranmasını gerektirmektedir. Bu anlaşma AB’nin yeni üyeler kabul etme kapasitesi göz önüne alınarak üyelik konusunda verilen sözlerin tutulması, titiz ve adil bir koşulluluk ilkesinin uygulanması ve halkla daha etkili bir iletişimin geliştirilmesine dayanmaktadır. Son büyük genişleme sürecinden sonra bu genişlemenin AB’ye kazandırdıklarının halka anlatılması bundan sonra genişleme sürecinin kamuoyu tarafından tepki ile karşılanmaması açısından önemlidir (Terzi, 2009:5).

AB’nin oluşumu bakımdan, genişleme neticesinde yeni kimliğinin tartışma konusu yarattığı söylenebilir. Kalabalık Müslüman nüfuslarıyla hem Orta ve Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri, hem de Birliğe katılacak

¹⁰AT’nin ilk genişlemesi, 1973 yılında İngiltere, İrlanda ve Danimarka’nın katılımıyla gerçekleşmiştir.

¹¹Üçüncü genişleme olarak 1995 yılında Avustria, İsveç ve Finlandiya’nın katılımıyla, AB üye sayısını 15’e yükseltmiştir.

diğer aday ülkeler, örneğin İzlanda, Hırvatistan ve Makedonya, AB'nin Türkiye'ye nasıl davrandığını daha kolay anlayabilirler. Eğer AB'nin anti-Müslüman eğilimleri varsa – diğer koşulları sağlayıp sağlamadığına bakılmaksızın – bu ülkelerin Birliğin koşullarını sağlamalarının zor olduğu iddia edilecektir (Cremona, 2003:137).

Genel olarak, Türkiye'nin katılımı ile ilgili tartışmalar da demografik, coğrafi ve siyasi genişleme unsurları ele alınmaktadır. En önemli tartışma konularından birisi, eğer Türkiye'nin katılımı gerçekleşirse, Avrupa'nın en kalabalık ülkesi olacağıdır. Türkiye'nin tahmin edilen nüfusu 74 milyondur. Demografi uzmanlarına göre, Türkiye'nin nüfusu gelecek 20 yılın sonunda 80-85 milyona çıkacaktır. Bu nüfus, AB'nin en kalabalık ülkesi olan Almanya ile karşılaştırıldığında – Almanya'nın şu andaki nüfusu 83 milyondur – 2020'de 80 milyona düşerek Türkiye'nin, demografi yönünden benzer özellik sergileyeceği beklenmektedir. Bu durum Türkiye'yi AB platformunda dominant bir ülke haline getireceğinden karar mekanizmalarında etkin bir rol oynayacaktır.

Ekonomik anlamda, büyüklüğünden dolayı, Türkiye kendine özgü bir zorluk yaratır mı? Gerçek şu ki, AB yoksul ülkeleri birliğe kabul etme konusunda çok deneyim kazanmıştır. Gros'e göre (2005), Türkiye'nin Birliğe katılımı ise, bazı yönleriyle yalnızca başka bir genişleme'dir ve çok farklıdır. Türkiye'nin katılımı kişi başına milli gelir ve tarımda istihdamın toplam istihdama oranı bakımından halen tam üye olan ya da tam üye olması olası, Doğu Avrupa ülkeleriyle benzerdir ve bu yönüyle “yalnızca diğer bir genişlemedir”. Ekonomik hacim ve nüfus bakımından, Türkiye 2007 genişlemesinin iki katından biraz daha fazlasını ifade etmektedir. Bu aynı zamanda bütçe maliyetleri için de geçerlidir (Gros, 2005:1).

Her ne kadar Avrupa Komisyonu, üyelik müzakerelerinin devam edeceğini belirtse de, AB üyeleri ve vatandaşlarının çoğu, Türkiye'nin büyüklüğünden, diğer AB üyelerine göre daha yoksul ülke ekonomisi ve müslüman nüfusundan dolayı tam üyelik konusunda ciddi anlamda endişe duymaktadırlar. Türkiye'nin nüfusunun fazlalığı ve ekonomisinin geriliğinden dolayı, Birliğin öz kaynaklarından yapmak zorunda kalacağı yardımlar da, tam üyeliğin önünde bir engeldir (Bozkurt ve diğerleri, 2004:399). Bu nedenle, 2013 finansal çerçevesi AB'nin Türkiye'ye karşı üyelik sürecinde yerine getirmesi gereken mali yükümlülükler önem taşımaktadır. AB zamanla, 30'dan fazla yasal düzenleme yapılması sonucunu doğuran geniş bir dış yardım dizisi geliştirmiştir. Bu durum, Birliğin faaliyetlerinde uyum ve tutarlılığı sağlamak, mevcut kaynaklarla daha iyi sonuç alma ve etkide bulunabilme ihtiyacından dolayı

Komisyonu 2007-2013 mali perspektifini kapsayan dış faaliyetlere y6nelik basitleştirilmiş bir 7er7eve 6nerisinde bulunmaya y6neltilmiştir (7eliktaş, 2007:44). Bu 7er7eve, AB'nin gelecek 10 yıllık b6t7esini belirlemekte ve T6rkiye'ye karşı mali y6k6ml6l6kleri farklılaştırması a7ısından b6y6k 6nem taşımaktadır.

AB'yi oluşum halinde bir proje olduğunu varsayarsak, esas olan T6rkiye'nin katılımının Birliğin projesi i7in ne anlama geleceğidir. Bu durum, ard arda gelen genişleme turlarının sonucunda, AB'nin kurumsal yapısına ve 7eşitli politikalarına adapte olma kapasitesine bağlıdır. Bu bağlamda, bir "serbest-ticaret" b6lgesi ile ilgili olası riskler, 6zel olarak T6rkiye'nin katılımıyla ilişkili değildir. Fakat T6rkiye'nin katılımının AB i7in ne anlama geleceği, T6rkiye'nin kendi i7 gelişmelerine de bağlıdır; 6rneğin, T6rkiye'nin askerin devlet 6zerindeki etkisini azaltarak demokrasisini g67lendirmesi, vb. (Littoz-Monnet ve Penas, 2004:15).

Biraz daha ayrıntıya girilirse, AB'nin T6rkiye'yi i7ine alarak, Avrupa Birleşik Devletleri adı altında, D6nya 6zerinde politik a7ıdan daha etkili bir konuma gelmesi devlet-asker ilişkisi a7ısından da 6nem arz etmektedir. Bu nedenledir ki; Genel Kurmay Başkanlığınca, H6k6metle ordu arasındaki tansiyonun y6kselebileceğine dikkat 7ekilmesine rağmen, T6rkiye Cumhurbaşkanı Abdullah G6l, 8-9 Temmuz 2009 tarihleri arasında yapılan AB zirvesinde, askeri otoritenin işlevselliğini kısıtlayan yasayı imzalamıştır. Bir taraftan, bu reform kurumlar arasında denge unsuru niteliği taşırken, diğer taraftan, s6z konusu reformun etki g6c6 dikkate alınırrsa, T6rkiye 6zerinde Fransa ve Almanya gibi kilit 6lkelerin etkilerinin s6rekli y6kseldiğinden, bu 6lkeler T6rkiye'nin bir Avrupa 6lkesi olarak Avrupa'ya katkı sağlayacağından ya da katılım kriterlerini karşılayacağından hala ř6phelidirler. Hal b6yle olunca, T6rkiye AB 6yeliğine y6nelik s6re7 etkilenmektedir.

AB meşruiyetini tasarladığı değerler, elde etmeyi ama7ladığı hedefler ile sahip olduğu g67 ve mevzuattan almaktadır. Bununla birlikte, Avrupa projesinin meşrutiyeti demokratik, saydam ve etkili kurumlarından da gelmektedir (Karluk, 2003:980). 6zellikle belirtmek gerekirse, ifade 6zg6rl6ė6n6n yetersizliği T6rkiye'nin Avrupa yolunda ilerlemesine bir engel olarak g6z6kmektedir. Esasında, Avrupa Komisyonu'nun 14 Ekim 2009 tarihli İlerleme Raporu, 301. maddenin 'T6rkl6ė6 aşağılaması' konusunda ifade 6zg6rl6ė6n6 kısıtlayan bir unsur olarak sistematik şekilde kullanılmadığını belirtmektedir. Ne var ki, T6rk hukuk sistemi, ifade 6zg6rl6ė6n6 İnsan Hakları Avrupa s6zleşmesi d6zeyinde korumamaktadır.

Diğer bir önemli husus ise, son yıllarda AB'ye katılan yeni üyeler AB'nin fonlarının erimesine yol açmaktadır. Ekonomik yapı konusundaki uyum AB'nin kaynaklarını zorlayacak, yılların bu amaç doğrultusunda heba olmasına sebep olacaktır. Bu durum AB'nin yeni ülkelerin üyeliğine ilişkin bakış açısını negatif yönde değerlendirmesine neden olmaktadır. Her halükarda, Avrupa Komisyonun tahminlerine göre, genişleme hem AB hem de aday ülkelerinin lehine olacaktır. Bu bağlamda, tarım, rekabet politikası, ulaşım politikası, vergilendirme, bölgesel politika ve yapısal fonlar, adalet ve içişleri konularında işbirliği, finansal ve bütçe yapısı gibi tartışmalı konular halen, müzakere edilmeyi beklemektedir (Guth, 2001:22).

Bu hususlar göze alınırsa, AB belli tehlikelerden ya da tehditlerden korunmak için ya da onlardan endişelendiği için Türkiye'yi kabul etmeyecektir, ancak Türkiye'nin katılımından AB'nin de somut kısa ve uzun dönem kazanımları olacaktır. Dünyanın en büyük 20 ekonomisinden biri olarak, Türkiye AB'ne ekonomik, politik ve askeri alanlarda büyük katkıları olabilecek bir ülkedir (Laçiner, 2005:86). Her şeyden önce, Türkiye öyle ya da böyle "Batı demokrasilerine" en iyi adapte olan Avrupa dışı bir topluluk olarak dikkat çeker. Özal dönemi ile atılan önemli adımlar sonrasında gerek ekonomisinde, gerekse kültürel adaptasyonu konusunda Türkiye önemli mesafeler kat etmiş, modern bir toplum yaşantısına tam da Avrupalı'ların (kendilerine göre) istediği kadar olmasa bile ama en azından beklediklerinin çok ötesinde geçiş yapmış, AB üyeliği hususunda hiç de görmezden gelinemeyecek ilerlemeler sağlamıştır. Ayrıca karşılıklı ticari ilişkilerin neredeyse tamamen Avrupa lehine olan durumunun, artık zamanla zayıflamaya başlaması ve Türkiye'nin de bu ilişkilerde söz hakkı olacak şekilde ivme kat etmesi de önemli bir unsurdur. Karşılıklı yatırımların getirdiği ekonomik güven sosyal hayatı da olumlu etkilemiştir. Benzer şekilde, Avrupa'nın yaşlı ve durağan nüfusu, genç ve dinamik bir iş gücüne önemli ölçüde ihtiyaç duymaktadır. Nüfusunun bu durağan haline çözümü kısa vadede sanayinin doğuya kaydırılmasıyla arayan Avrupa görmektedir ki sanayi zamanla finansı da yanında götürmekte, Batı'nın zenginliğinin el değiştirmesine neden olmaktadır. Dahası, güvenliğini tamamen ABD endeksli bir NATO'ya bağlamanın sıkıntısını her uluslararası krizde hisseden Avrupa için kendi Askeri kanadını oluşturmada Türkiye

olmazsa olmaz bir ÷lkedir. Çünkü Türkiyesiz bir Avrupa, güvenlik konusunda telafisi bulunmayan bir zaaflla daima karşı karşıya kalır.¹²

Bir başka tartışma da eski çağlardan kalan bir sorundan kaynaklanıyor. Bu da, acaba Avrupa'ya coğrafi sınırlar oluşturmanın mümkün olup olamayacağı ve Türkiye'nin de bu sınırlar içinde olup olamayacağıdır. Bu, birçoklarına göre felsefi ve entelektüel önyargılara bağlı durumdur. Özellikle de, 1957'de imzalanan Roma Anlaşması'ndan beri, Avrupa Birleşik Devletlerinin ortak değerlere bağlı olarak kurulması, yaygın olarak benimsenmekte ve amaçlanmaktadır. Bu vesileyle, belki de en hassas tartışmalar kültürel ve dinsel farklılıklar merkezinde ortaya çıkmaktadır. AB, kendisini, çeşitliliği ile ön plana çıkararak, bu değerlere saygı gösteren kültürel ve dinsel bir mozaik olarak tanımlamaktadır. Türkiye'nin AB ile entegrasyonunu destekleyenler, Türkiye'nin AB üye devletlerinin ortak bir vizyonu olduğunu benimsemeleri ve bu vizyonu korumaları durumunda, kültürel ve dinsel farklılıkların önem arz etmeyeceğine inanmaktadırlar. Her halikarde, AB ÷lkelerinde yaşayan halkların Türkiye'yi ve Türkleri, tarihten gelen bir tehdit unsuru olarak görme alışkanlıkları devam etmektedir. Ayrıca Türkiye'nin dinsel ve etnik farklılığı da AB vatandaşları arasında bir kaygı yaratmakta buna ilaveten Türkiye'nin ekonomik yapısının AB'nin gerisinde olması da zaten Birliğin bütçe dengelerini bozacağı endişesini doğurmaktadır (Güreşçi, 2006:85).

Küresel ve bölgesel güvenlikle ilgili sorunlara ilişkin olarak, Türkiye'nin uzun olacağı düşünülen başvuru süreci arkasındaki kilit etkenler olduğu kadar, AB ÷lkeleri Türkiye'nin insan hakları ile ilgili sicili konusunda da kaygılıdır. Kasım 2007'de yayınlanan İlerleme Raporunda, Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin politik reformlar konusunda gelişme kaydettiğini ancak, birçok alanda özellikle de temel özgürlüklerle ilişkili alanlarda daha çok çaba harcanması gerektiğini ileri sürmüştür.¹³ Türkiye'nin insan haklarına yeterince saygı gösteren modern bir demokratik ÷lke olarak hangi aşamalardan geçtiğini iyi değerlendirmek önemlidir. Bu nedenlerdir ki, demokratikleşmesi uzun bir süreçtir (Aras ve Gökay, 2003:148) ve bu sürecin Türkiye-AB ilişkisinin geleceğine yansımaları muhtemel gözükmektedir.

¹²Avrupa Birliği'ne Alperlerden Bakış Açısı, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Üzerine, Alperen Ocakları, Eğitim ve Kültür Derneği Genel Merkezi, Ankara.

¹³Avrupa Topulukları Komisyonu, Genişleme Stratejisi ve Temel Engeller, Türkiye'nin İlerleme Raporu, Brussels, 6.11.2007 SEC(2007) 1436, Commission Staff Working Document, {COM(2007) 663 final}.

4. Sonuç

Dünden bugüne, Türkiye-AB ilişkileri, çeşitli safhalardan geçmiş ve bugünkü konumunu almıştır. Türk toplumunda, Osmanlı Devleti'nde, Tanzimatla başlayan Batılılaşma çabaları, Atatürk döneminde, Cumhuriyetin de kabul ettiği temel aşamalardan biri olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'nin çağdaş dünyayla bütünleşmesi ve kalkınma yarışında AB'nin araçsal yol olduğu kabul edilmektedir. Bundan da öte, artık günümüzde Batılılaşma Türk insanı için bir yaşam biçimi haline gelmiştir.

Tüm bu gelişmelere bakıldığında, Türkiye'nin AB ile bütünleşme sürecinin sanıldığı kadar pürüzsüz olmadığı görülür. Bu süreçte, kimi zaman estirilen olumsuz havanın, aslında, Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşmesinde gücünü aşan sınırlarla çevrili olduğunu gösteren somut örneklerdir. Neticede, "Avrupalı olmanın iddialı bir program olduğunu" Türkiye şimdiye kadar yaşadıklarından öğrenmiştir. Burada belirleyici unsur, Türkiye'nin yaptıkları ve yapacaklarıdır.

Anlaşılabileceği üzere, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri, Türkiye'nin üyelik olasılığını zayıflattıkları izlenimini vermektedirler. Zira bu ülkelerin yarattığı genişleme yorgunluğu ve uyum entegrasyonu doğal olarak Türkiye açısından da soru işareti niteliği taşımaktadır. Bu anlamda, AB; katılan üyeleri hazmedebildiği ölçüde yeni üyelere kapılarını açabilecektir. Bu "hazmetme" dönemi son derece yorucu olabileceğinden yeni üyelerin alınmasının ertelenmesine yol açabilecektir. Diğer nedenler arasında, nüfusunun yoğun olması, farklı bir kültüre ait olması Türkiye'nin hazmedilebilirliğini güçleştirmektedir. Bu durum, AB'nin de temel kaygısını ortaya koymaktadır. Türkiye bu yapıyla kolayca etki altına alınabilecek bir ülke olmaktan uzaktır. Tam tersine, eğer Türkiye AB'ye tam üye olursa AB'nin bütününde etkisini hissettirebilir. AB içinde yönlendirici bir ülke olabilir. AB'yi korkutan budur.

Son olarak, genişleme yorgunluğu, AB'nin daha uzun yıllar bugünkü üye sayısı ile mesafe kat etmesini ya da kısıtlı sayıdaki yeni üye potansiyeli ile yoluna devam etme politikasını zorunlu kılmaktadır. Hal böyle olunca, seçici bir politika izleme durumunda bulunan AB'ye karşı, Türkiye'nin sürece dâhil olması acaba ne ölçüde mümkün olacaktır? Dolayısıyla, söz konusu bu soru işareti Türk insanının kafasında daima canlı kalmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1983), “20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980”, Tisa Matbaası.
- Aras, B. ve Gökay, B. (2003), “Kopenhag Sonrası Türkiye”, Güney Avrupa ve Balkanlar Dergisi, Carfax Yayınları – Taylor & Francis Grubu, Sayı 5, No. 2, Ağustos, s.147-163.
- Archick, K. (2008), “Avrupa Birliğinin Genişlemesi”, CRS Kongre Raporu, 3 Haziran.
- Avrupa Birliği (2006), “AB-Türkiye İlişkileri Kronolojisi”.
- Avrupa Komisyonu (2011), “DG Genişleme Yönetim Planı”, ELARG MP 16/12/2011, http://ec.europa.eu/atwork/synthesis/amp/doc/elarg_mp.pdf
- Bache, I. ve George, S. (2006), “Avrupa Birliğinde Siyaset”, Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Bamford, D. (2002), “Türkiye’nin AB Üyeliği Sorunu”, BBC News Word Edition, 9 October.
- Bozkurt, E., Özcan, M. ve Köktaş, A. (2004), “Avrupa Birliği Hukuku”, Özgür İletişim, Ankara.
- Bozovic, D., Vujacic, M., ve Zivkovic, Nikola M. (2010), “Avrupa Birliği’nin Genişleme Geleceği: Batı Balkanlar Öneği”, Avrupa Politika Eğitim Merkezi, Avrupa Birliği Sırbistan Federalistleri.
- Çeliktaş, İ. (2007), “Mali Perspektifi İçin Öngörülen Avrupa Birliği Katılım Öncesi Fonların Yapısı”, Sayıştay Dergisi, Sayı 63.
- Cremona, M. (2003), “Avrupa Birliğinin Genişlemesi”, Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Devrim, D. ve Schulz, E. (2009), “Avrupa Birliği’nde Genişleme Yorgunluğu: Genişlemeden Çok Sayıda Birliklere”, Araştırma Çalışması 13/2009.
- Dura, C. ve Atik, H. (2007), “Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Esen, Toksabay A. (2007), “Avrupa Birliği’nin Hazmetme Kapasitesi ve Türkiye’nin Üyeliği”, 8 (4), Politika Notu, Tepav, epr, <http://www.tepav.org.tr>
- Güreşçi, E. (2006), “Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri Sürecinde Kamuoyunun Tutumu ve Değerlendirilmesi”, Atatürk Üniversitesi, İspir Hamza Polat MYO, Doğuş Üniversitesi Dergisi, 7 (1), 72-85.

- Guth, J. (2001), “AB Genişlemesi – Genel Değerlendirme”, Uluslararası Ekonomi Analizi, Kasım/Aralık.
- Gros, D. (2005), “Türkiye’nin AB Üyelik Talebinin Ekonomik Boyutu”, Avrupa Politikalarının Araştırma Merkezi, CEPS Politika Özeti, No.69/Nisan.
- İstanbul Ticaret Odası (2006), “AB’nin Genişlemesi”, Avrupa Birliği, <http://www.ito.org.tr>
- Kahraman, S. (2003), “Avrupa Birliği Genişleme Politikası”, (eds) Avrupa Birliği Ortak Politikaları ve Türkiye, Beta Basım A.Ş. İstanbul.
- Karluk, R. (2003), “Avrupa Birliği ve Türkiye”, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.
- Kelemen, R.Daniel., Menon, A.,ve Slapin, J. (2011), “Genişleme ve Derinleşme? Avrupa Birliği’nde Genişleme ve Entegrasyon”,http://euce.org/eusa/2011/papers/9g_kelemen.pdf
- Kırmızı, A. (2006), “AB Müzakere Süreçlerinde Yükselen Milliyetçilikler ve Türkiye’de Yaklaşan Seçimler”, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, <http://www.setav.org/public>
- Laçiner, S. (2005), “Türkiye’nin Tam AB Üyeliğinin AB Dış Politikasına Muhtemel Etkileri”, Avrupa Birliği ve Türkiye, ISRO Yayınları, Ankara, Nisan.
- Littoz-Monnet, A. ve Penas, B. V. (2004) “Türkiye ve Avrupa Birliği, Spesifik Genişleme Sonuçları”, Brüksel Avrupa Konseyi Başkanlık Toplantısı Sonuçları, 16/17 Aralık.
- Manisalı, E. (2001), “Türkiye’nin Avrupa Çıkmazı”, Otopsi Yayınevi.
- Matteis, De P. (2010), “AB Yeni Bir Genişleme Dalgası İle Karşı Karşıya mı?” Siyaset Kuleleri, Cambridge Üniversitesi, Ekim 1.
- Özer, A (2008), “Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Katılım Stratejisi Ve Üyelik Değerlendirmeler”, Çimonto İşveren, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Paksoy, M. (2003), “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerin Gelişimi, Avrupa Birliği Ortak Politikaları ve Türkiye”, Ekonomik Sosyal ve Siyasal Politikaların Uyumlaştırılması, Beta Basım Yayın Dağıtım, A.Ş, İstanbul.

- Şamiloğlu, F. (2009), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerindeki Zorlu Süreç”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, <http://www.usak.org.tr>
- Şamiloğlu, F. (2012), “Türk Dış Politikasında Eksen Kayması Var Mı?”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 15 Temmuz 2012 www.usak.org.tr
- Schulz, M.(2012), "Türkiye'de Reform, AB Ülkelerinde Genişleme Yorgunluğu Var", Dünya Bülteni, 27 Mayıs 2012 <http://www.dunyabulteni.net>
- Sözen, A. (2004), “Türkiye’de Kopenhag Kriterleri Çerçevesinde Demokratikleşme ve Türk Dış Politikasına Yansımaları”, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2000), “Türkiye ve Avrupa Birliği, Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa’ya Türkiye’nin Yaklaşımı”, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- Terzi, Ö. (2009), “Avrupa Birliği’nin Balkanların Geleceğine Yönelik Vizyonu”, Balkan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, <http://www.balturk.org.tr/content.asp>
- Tunç. H.(2006), “Türkiye Avrupa Birliğine, Ne Zaman Tam Üye Olacak”, Deluxe Themes and ComFi Calling Card Company, <http://www.havvatunc.com>
- Turan, Aşlıhan P. (2010), “2010 İlerleme Raporu ve Türkiye’nin Durumu”, Bilge Adamlar, Stratejik Araştırmalar merkezi, <http://www.bilgesam.org/tr>
- Turan, Z. (2000), “2000’li Yıllarda Avrupa Türkiye Entegrasyonu”, Ayyıldız Yayınları: 77, İtalik Kitapları: 24.
- Uyan, S. (2006), “Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Ünlühisarcıklı, Ö. (2010),“Türkiye-AB İlişkilerinde Son Durum”, Timeturk, <http://www.timeturk.com/tr>
- Wood, S. ve Quaisser, W. (2005), “Türkiye’nin AB’ye Yolu: Siyasi Dinamikler, Stratejik İçerik ve Avrupa Açısından Sonuçları”, Avrupa Dış Politika Analizi, Kluwer Uluslararası Hukuk, s.147-173.

